

AZERBAIJAN VE İRAN TÜRK AĞIZLARINDA FİİLİN ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN FORMASININ DEĞİŞİK BİR ŞEKLİ

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ*

ÖZET

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda -Ip + turur'dan gelişen biçimlerin, öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ancak ekin -ItI / -It varyantı İran'da Horasan, Salmas; Azerbaycan'da Nuha, Quba, Tabasaran, Derbend, Zagatala ağızlarında görülmektedir. Ekin kullanıldığı diğer bölgelerde p / b / t / d sesleri bir başka sese dönüşmeden kendilerini muhafaza etmişlerdir. -Ip ve turur biçimlerinin birleşmesinden oluşan ekin -ItI / -It şekliyle kullanıldığı alandaki değişimin sebebi, benzeştirme olayı ile açıklanabilir. -dır ekindeki -d- sesi -Ip / -Ib / -If ekindeki ünsüze tesir ederek kendisine benzeştirmiş ve t sesine dönüştürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, öğrenilen geçmiş zaman eki, benzeştirme.

A DIFFERENT SHAPE OF SIMPLE PAST TENSE FORM OF VERB IN TURKISH DIALECTS IN AZARBAIJANAND IRAN

ABSTRACT

It is well-known that most of historical and modern Turkic dialects use the forms developing from -Ip + turur as a suffix for the learned past tense. However, the -ItI / -It variant of this suffix are used in the dialects of Khorasan and Salmas in Iran, and in Nuha, Quba, Tabasaran, Derbend and Zagatala in Azerbaijan. In the

---

*Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, batsiz@yahoo.com

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

other regions where this suffix is used the consonants p / b / t / d remained without any change. The reason why the form made of -Ip and turur composition turned to be -ItId / -It can be best explained with assimilation. The consonant -d- in the suffix -dır affected the vocal in the suffix -Ip / -Ib / -If to assimilate to itself, and changed to t.

Key Words: Azarbaijan Turkish, Suffix of Simple Past Tense, analogy.

Balkanlar, Türkiye, İnan, Irak, Azerbaycan, Gürcistan, Türkmenistan, Kıbrıs gibi ülkelerde konuşulan Türkçe, Oğuzca içerisinde ele alınmaktadır. Afganistan ve Özbekistan'da Oğuzca konuşan Türk topluluklarının olduğu bilinmektedir. Bu bölgelerde konuşulan Türkçeyi Oğuzcanın ağızları saymak icap eder. Oğuz ağızları dilsel ölçütlerden hareketle tasnif edilmelidir. İnan, Azerbaycan, Türkiye, Irak Türk ağızları şeklindeki isimlendirmeler, coğrafi ölçütlerden hareketle yapılmıştır.

Erzurum ağızı, Muğla ağızından ziyade Kerkük, Tebriz, Nahçıvan, Borçalı ağızlarına daha yakındır. Bu ağız bölgeleri ise dört ayrı ülkenin sınırları içindedir. Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan sınırları içindeki ağızlar yeterince incelenmiştir. Ancak İnan ve Irak'taki ağızlar için aynı şey söylenemez. Halbuki söz konusu bölgelerde Türklerin bin yıldan fazla bir zaman yaşadığı bilinmektedir. Eski Oğuzcanın ses ve şekil özellikleri günümüzde daha çok İnan'daki ağızlarda yaşamaktadır. İnan Türklerinin konuşma dillerinde dikkat çekici bazı gramer öğelerine rastlanmaktadır. Öğrenilen geçmiş zaman çekimi bilindiği gibi Oğuzcada *-mİş*, *-An* ve *-Ib* ekleriyle yapılır (Çarıyarov 1969; Ercilasun 2006).

-Ib eki öğrenilen geçmiş zaman eki olarak Azerbaycan ve Türkmenistan yazı dillerinde kullanılmaktadır. Ayrıca Oğuz ağızlarının birçoğunun konuşma dilinde bulunur. Günümüz Azerbaycan yazı dilinde I. şahıs çekimlerinde kullanılmayan ekin diğer şahıslara göre çekimi şöyledir:

II. şahıs: *alıbsan – alıbsınız*

III şahıs: *alıb(dır) – alıb(dır)lar*

Çap birlä sana yar olubäm (Kışverî)

Mehrabında çox durubäm (Şühadanamä) (Mirzade 1990: 145).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Türkmen TürkçesindeI. şahıs: *alıpdırın - alıpdırıs*II. şahıs: *alıp(dır)sıñ - alıp(dır)sıñız*III. şahıs: *alıpdır – alıpdırlar*Türkmen tarihî metinlerindeI. şahıs: *alıp (dır/dur) men – alıp (dır/dur) mız*II. şahıs: *alıp (dır/dur) sen - alıp (dır/dur) siz*II. şahıs: *alıp (dır/dur) - alıp (dır/dur) lar* (Çarıyarov 1969)

-*Ip* ekinin Oğuz ağızlarında -*Ib*, -*If*, -*It* varyantları da bulunmaktadır. -*Ip* ekinin -*It* varyantı Azerbaycan ve İran'daki bazı Oğuz ağızlarında görülmektedir. -*Ip turur* > -*Ip tur* > -*IptI* > -*Ipdl* > -*ItI* > -*It* gelişimi ile ek bugün III. teklik ve çokluk şahıslarda -*Ib*, -*Ibdl*, -*If*, -*It* şekliyle kullanılmaktadır. II. şahıslarda ve birleşik cümlelerde ise -*It* ekinin kullanılmadığı görülür. -*It* ekinin kullanıldığı coğrafi alanlardan birisi, Horasan Türkçesidir. Meselâ Bocnurd ağızında şu tip cümlelere rastlanmaktadır:

YaziDDilan, bu taraıdan gideñ ğayetäreñ (Yazmışlar, bu taraftan gidersen geri dönersin.) (Tulu 2005: 31)

Baxyä ki bîr alam çivîn bî daşij istündä otürtdi (Bakıyor ki bu taşın üzerine bir küme sinek konmuş) (Tulu 2005: 31).

Diyä, äzidiräm dä (Diyor işte ezmişim.) (Tulu 2005: 32)

Diyä aç, män gälitdem bî'r älâm qızıl gätiritdiräm sänijin, gä (Diyor aç, ben gelmişim. Sana bir sürü altın gümüş getirmişim gel.) (Tulu 2005: 34)

Qarrı xälä şitini sağıtdi, qoyitdi munda o (Yaşlı teyze sütünü sağmış, oraya koymuş.) (Tulu: 53)

Diyä äy atam nämolïtdi otürtdiräñ yigliyäñ (Diyor ey babacığım ne oldu (da) oturmuş ağlıyorsun?) (Tulu 2005: 71)

De şayad olariñ ägli çäkmätdi (Belki de onların aklı ermemiştir.) (Tulu 2005: 71)

Bocnurd ağızında kullanılan şekil, Türkmen Türkçesi yazı dilinde kullanılan ekin (*Ipdlr*) gerileyici yarı benzeşme yoluyla oluşmuş biçimidir: -*Ipdlr* > -*Itdlr*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Türkmen Türkçesinde olduğu gibi Bocnurd ağzında da geçmiş zaman ekinden sonra (*İpdIr/-ItIdr*) şahıs ekleri getirilmektedir. III. şahıslarda Bocnurd ağzında ekin sonundaki *-r-* sesi düşürülürken, Türkmen Türkçesinde korunmaktadır: *alıpdır, alıpdırlar (Türkmen Türkçesi); alıtdı, yazıDDilan (Bocnurd ağzı)*

Türkmencenin Nohur ağzında ise ekin sonundaki *-r-* sesi düşürülür: *alıpdıla, gelipdile* gibi. (Çarıyarov 1969: 252)

İran'ın Türkmen ağzlarında ise (Gümbet çevresinde) Türkmen yazı dilindeki şekiller kullanılır. *-p-* sesinin *-t-*'ye dönüşmesinin sınırı, Horasan Türkçesinde başlamaktadır. Orta İran (Save, Hamedan, Merage, Zencan) ve Güney Azerbaycan ağzlarında ekin II. ve III. şahıslarda kullanımı vardır ve ek *-IbdI* şeklindedir.

-It ve *-ItIdI* biçimiyle ek, Güney Azerbaycan'da Salmas bölgesi ağzlarında ve Kuzey Azerbaycan'da ise Derbend, Tabasaran, Guba, Gusar, Haçmaz, Şeki, Nuha, Oğuz, Gebele ağzlarında öğrenilen geçmiş zamanın III. şahsında kullanılmaktadır. Ayrıca Zagatala ve Göyçay'ın bazı köylerinde de ekin kullanımına rastlanmaktadır: *alıtdı, alıtdıla, yazıtdı, yazıtdıla, durıtdı* (Derbent, Tabasaran); *yıgılıtdı* (Gökçay) (E. Ezizov 1999: 191); *alıtdı* (Zagatala) (Şireliyev 1968: 217).

Nuha ağzında ek, aslında *-IfdI* şeklinde olup, bazı köylerde (Qoxmuq, Zunud, İnce, Vereved, Kiş, Qışlaq, Baş Zeyzid, Orta Zeyzid, Ohud) *-ItIdI* yapısındadır: *yazıtdı, görmütdı, alıtdı, ohumıtdı, yazıtdılar* (İslamov 1968: 114-117)

Quba'nın bazı köylerinde (Alpan, İspik, Nöhüç, Yuharı Leker, Amsar) öğrenilen geçmiş zaman eki olarak III. şahısta *-ItIdI* biçiminde kullanılır:

Kelemin lap yahşi yerin yiyitdi

Hoş kelitdi

Yüzbaş kelem korlanıtdı (Rüstemov 1961: 146).

Güney Azerbaycan'da Salmas ağzında öğrenilen geçmiş zaman eki sadece III. şahıslarda *-(I)bdI, -(I)fdI, (I)tdI; -Ib, -If, -It* şekilleriyle kullanılır. I. ve II. şahıslarda *-mIş* eki kullanılmaktadır. II. teklik şahıs çekiminde ekin sonundaki *-ş-* sesi düzenli olarak düşmektedir:

Diyer yeri yeri dağda daşda yemisen, dişin dibinnen gelir.

(Yürü, yürü dağda taşta yemişsin, dişinin dibinden gelir diyor.)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Sen mennen gabax çix, bu belalara rast gelmisen.

(Sen benden önce çık, bu belalara rast gelmişsin.)

Sen gece gelmisen, benim balalarımı yemisen .

(Sen gece gelmişsin benim yavrularımı yemişsin.) (Gökdağ 2006)

Bu yapı, şimdiki zamanın olumsuz II. şahıs çekimiyle karışmaktadır:

Burda niye eyleşmisen?

(Burda niye durmuyorsun?)

Salmas ağzında diğer ağızlarda görülmeyen *-(I)t* biçimi de kullanılmaktadır. Bir ileriki aşamada *-dl < -dlr* eklerinin tamamıyla düşmesi sonucu *-t-* (*< -b*) ünsüzü öğrenilen geçmiş zaman fonksiyonunu üstlenerek *-(I)t* şekliyle Salmas ağzında ortaya çıkmıştır: *ayılt, erit, doğut, düşüt, görmüyüt, götürüt, oturut, galmut, yanıt* vs.

III. çokluk şahıs çekiminde ek her zaman *-ItlIAr* şeklindedir: *ölütdüler, geditdiler, atıtdılar, yatıtdılar* vs.

III. teklik şahısta ise *-(I)t* biçimiyle birlikte *-(I)tdI* biçiminde kullanılır: *yatıtdı, oturutdı, yeditdi, durutdı* vs.

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda *-Ip + turur*'dan gelişen biçimlerin, öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ancak ekin *-ItlI / -It* varyantı Horasan, Salmas, Nuha, Quba, Tabasaran, Derbend, Zagatala ağızlarında görülmektedir. Ekin kullanıldığı diğer bölgelerde *p / b / t / d* sesleri bir başka sese dönüşmeden kendilerini muhafaza etmişlerdir. *-Ip* ve *turur* biçimlerinin birleşmesinden oluşan ekin *-ItlI / -It* şekliyle kullanıldığı alandaki değişimin sebebi, benzeştirme olayı ile açıklanabilir. *-dir* ekindeki *-d-* sesi *-Ip / -Ib / -If* ekindeki ünsüze tesir ederek kendisine benzeştirmiş ve *t* sesine dönüştürmüştür. *Gelit, yatıt* örneklerinde ise sonda sonda bulunan *-dl* eki düşmüştür. Ekin kökenini Hazar dilinin tesiri ile açıklayan N. Z. Hacıyeva'nın görüşü (bk. Gadjiyeva 1979: 235-236) inandırıcılıktan uzaktır. *-It* ve *-ItlI* ekinin kullanıldığı yerlerde *-Ib / -Ip / -If ; -IpdI / -IbdI / -IfdI* şekilleri de kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu değişim (*b > t*), geçit aşamasındadır. *b* veya *p*'den *t*'ye geçen ağızlarda etnik yapının, göçlerin rolü üzerinde durulmalıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

KAYNAKÇA

- ÇARIYAROV, B. (1969), *Günorta, Günbatar Türki Dillerde İşlik Zamanları*, Aşgabat: İlim Neşiriyatı.
- ERCİLASUN, Ahmet B. vd. (2006), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I. Fiil. Basit Çekim*, Ankara: TDK Yayınları.
- EZİZOV, Elbrus (1999) *Azerbaycan Dilinin Tarihi Dialektologiyası*, Bakı: Bakı Üniversitesi Neşiriyatı.
- GADJİYEVA, N. Z. (1979), *Tyurkoyazıçnie arealı Kavkaza*, Nauka, Moskva.
- GÖKDAĞ, Bilgehan A.,(2006), *Salmas Ağızı. Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme*, Çorum: Karam Yayınları.
- İSLAMOV, Musa (1968), *Nuha Dialekti*, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşiriyatı.
- MİRZEZADE, H. (1990) *Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası*, Bakı: Azerbaycan Üniversitesi Neşiriyatı.
- RÜSTEMOV, R. E. (1961), *Quba Dialekti*, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşiriyatı.
- ŞİRELİYEV, M. (1968) *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşiriyatı.
- TULU, Sultan (2005), *Bocnurd'dan Folklor Derlemeleri*, Ankara: Ürün Yayınları.